

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 3 frt. 20 kr. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 1 frt. 80 kr. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 2 frt. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 3 frt. 20 kr. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 3 frt. 55 kr. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 3 frt. 05 kr. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 3 frt. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 3 frt.

Kilenczedik kötet. I. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. *Wertheimer Edele* 50 kr. — II. A Limes Dacicus első része. *Torma Károlytól*. 90 kr. — III. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi Sándortól*. 10 kr. — IV. A kalendáriumokról. *Jakab Elektől*. 40 kr. — V. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. *Torma Károlytól*. 1 frt. — VI. A zámí és ohati apátságok. *Balassy Ferencztől*. 30 kr. — VII. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi Sándortól*. 10 kr. — VIII. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Myskovszky Victorától*. 40 kr. — IX. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól*. 60 kr. — X. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztávtól*. 50 kr. — XI. A paraszt vármegye. *Gyárfás Istvántól*. 30 kr. — XII. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth Bélától*. 20 kr.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól*. 20 kr. — II. Az 1699-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*. 30 kr. — III. Forgách Ádám és Báthory Sónia ékszereinek történetéből. *Majláth Bélától*. 20 kr. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól*. 40 kr. — V. A jászékúrok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól*. 50 kr. — VI. Mythológiai elemek a székely népköltészet- és népelemben. *Kozma Ferencztől*. 30 kr. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben. *Majláth Bélától*. 20 kr. — VIII. A Petrarka Codex kún nyelve. *Gyárfás Istvántól*. 60 kr. — IX. I. Rákóczy György első öszezöttetése a svédekkel. *Szilágyi Sándortól*. 10 kr. — X. Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásával szemben *Wertheimer Edele*. 20 kr.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képiro művei. *Irtá Vaisz Ignác*. 10 kr. — II. Az 1881-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*. 50 kr. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól*. 40 kr. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól*. 30 kr. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól*. 40 kr. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és ala-

MEGYEI

ÖNKORMÁNYZATUNK KELETKEZÉSE.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

TAGÁNYI KÁROLY

I. TARTÓL.

(Olyvasított a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1890. április 10-én tartott ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

Mély hálával járulok a Tekintetes Akadémia elé azért, hogy kicsiny munkásságom daczára, tagjai közé fölvenni méltóztatott. E kitüntetést én csak előlegezett bizalomnak tekinthetem, melyet, ha Isten is úgy engedi, hosszú, zajtalan s objektív munkával igyekezem majd kiérdemelni.

Székfoglalómat, első kutatásaimnak: a megyei monografiáknak köréből választottam, t. i. *megyei önkormányzatunk keletkezésének történetét*.

Ismeretes, hogy vármegyéink eredetüket első királyunknak köszönhetik. Az azonban már kevesbbé ment át a köz tudatba, hogy a Szent-István-féle intézmény célja és szervezete homlokegyenest különbözött a későbbi megyétől. Egész 48-ig mindenki úgy ismerte a vármegyét, mint a *nemesek közönségét*, holott a *nemesség* jó sokáig ezen intézményen merőben kívül állott.

Szent István vármegyei nem voltak egyebek *királyi uradalma*knál, ahol a király, a maga népével, privát gazdálkodást űzött ennek megfelelő szervezetben.

Minthogy ugyanis az országnak jó $\frac{2}{3}$ része (a lakatlan területeket is beleértve) a magyar király tulajdonát képezte. Szent István e rengeteg birtokot, a könnyebb s gazdaságosabb kezelés céljából, a helyi viszonyok szerint, kisebb-nagyobb uradalmakra osztotta.

Minden ilyen uradalomnak megvolt a maga központja: vagy a bennszülöttek egy-egy régi földvára, vagy valami népe sebb forgalmi gócpont. Ezen uradalomnak ősi, *megye* elnevezése is e korban veszi eredetét. Az ilyen uradalmak határát ugyanis *meggyének* azaz *megyé*nek hívták, a mely szó azután vagy az uradalmi központnak, vagy az uradalmi ispánnak

nevével kapcsolatban p. Bihar megyéje, Doboka megyéje, Csanád megyéje, lassankint az egész uradalom területére átment, s utóbb mint a királyi vármegye általános elnevezése maradt fenn.

Az egyes megyék határainak alakulásánál különféle helyi okok működtek közre. Legközvetlenebb okok gyanánt kétségkívül a földrajzi tényezők: vizek, hegyek stb. szerepeltek. De nem csekély befolyásuk volt a társadalmi tényezőknek sem. A vármegyék határai ugyanis kezdetben, midőn még a földnek semmi értéke sem volt, csupán a rajta élőknek, csak a *lakott* helyekkel szemben voltak szabatosan megvonva. A *lakatlan területeken* mindaddig *bizonytalan* maradt a határ, amíg azok a vármegye lakosságával be nem népesültek. Minthogy pedig a várnépnek az ő megyéjükhöz való tartozandósága, mind *személyükre*, mind *birtokukra* egyaránt kiterjedt, akárhová ment is valaki közülök, akárhol szerzett is birtokot, az olyan, azzal a birtokával együtt, eo ipso, mindig az illető megyéhez tartozónak tekintetett. Az illető megye határa, területe tehát, az egyre szaporodó erdőirtásokkal és *telepekkel*, mindegyre terjedt, mindaddig, amíg valamikor a szomszéd megyének hasonló módon szaporodó s előre tölt telepeivel össze nem ért és így azon a ponton *végleges határ* nem képződött. Ez a magyarázata annak is, hogy egyik királyi vármegyének földjei, más megyébe is átnyúltak, sőt hogy még ma is vannak falvak, melyeknek fele az egyik, fele a másik megyéhez tartozik.

Mindegyik megye vagy uradalom élére a király *ispánt* nevezett ki. Ez teljhatalommal kormányozta megyéjét s annak fejében: az összes jövedelmek *egyharmadát* élvezte, *kétharmadot* pedig a királynak volt köteles beszolgáltatni. Felügyelt az uradalom vagy megye összes gazdasági teendőire, a királyi parancsokat teljesítette, a gondjaira bízott uradalmi lakosság fölött bíraskodott és ha kellett, annak fegyverfogható részét hadba vezette.

Az uradalomhoz tartozó lakoságnak különféle rangja, foglalkozása és kötelezettsége volt. Az előkelőbbek, úgynevezett *várjobbágyok*, az ispán körül segédkeztek. Belőlük választotta meg az ispán helyettesét, főleg a bíraskodásnál, s ezt *udvarbírónak* (curialis comes) nevezték. A *várnagy*, mint a vár

feje, minden gazdasági és hadi teendők felett főfelügyelői tiszttel viselt. A *hadnagy* közvetlen vezére volt a megyei katonaságnak. Alatta állottak a *századosok* (centuriones) s ezek alatt a *tizedesek*. Ezen alosztályokra azért volt szükség, mert hiszen az uradalom vagy megye lakosságából, munkás erejéből nem lakott mind a központban, hanem széjjelszórva az egyes falvakon, különböző foglalkozásban és kötelezettséggel. Ezen úgynevezett *várszolgáknak* ellenőrzésével voltak megbízva a századosok és tizedesek, úgy, hogy a tizedes körülbelül a falusbíró teendőit végezte, a századosok pedig járasonként tartották a falukat számon. A hadba ki-ki a maga tizedét vagy századát vitte, békeidőn meg a gazdaságra ügyeltek. Mert a várszolgák művelték a vár földjeit, kaszáltak, fát vágtak stb. vagy különböző mesterségeket és foglalatosságokat (fuvarozás, őrtállás, vadászat, halászat, zene, regélés stb.) űztek az uradalom czéljaira. Természetes, hogy e mellett nekik is volt földjük, amittől csak bizonyos adóval s ajándékkal tartoztak stb. stb.

Ez tehát, merőben *királyi vármegye* volt, azt kell nyomonunk most már, hogyan alakulhatott át *nemesi vármegyévé*, hogyan lett a *központi hatalom* szervezetéből: *helyi önkormányzat*, *magán uradalomból*: a *közszabadság intézménye*.

I.

A nemesek, azaz a honfoglaló nemzet tagjai, kezdetben nemzetségek és ágak szerint, nyájaikkal és rabszolgáikkal, zárt tömegekbe sorakozva éltek a maguk közös földjén. E területen nem Szent István törvénye, nem a királyi megyék joga, hanem az ősi magyar *szokásjog* uralkodott. A maguk közt fölmerült viszályokat és pöröket a *nemzetségek vénei* igazították el s csak ha valamelyik fél sértve érezte magát, vitték fel ügyét a *király* elébe. Ha az ország határain belül *hadba* kellett menniök, mindig a király zászlaja alatt harcoltak. Keresztényi kötelezettségüknek is eleget tőnek, midőn az egyház parancsainak mindenben engedelmeskedtek és a *tizedet* birtokaiktól megfizették.

Daczára e mérev különállásnak, mégis, antagonizmusról király és nemzet között szó sem lehetett. A kettő közti közjogi viszony, a törzsfők politikai hatalmának leverése óta, önként tisztába volt hozva; a magánjog terén pedig az érdekek sehol sem ütközhettek össze. Egyik a másiknak belső dolgaiba tehát nem ártotta magát, sőt inkább tiszteletben tartotta, e jó viszonynak megrontása pedig, egyiknek sem állott érdekében.

Mihelyt azonban Szent István király az ő megyéit megalapította, a honfoglaló nemzetségek fejlődése is lassankint új irányba terelődött. Legelőször is földrajzilag oszoltak meg, a szerint, amint ennek vagy amannak a nemzetségnek birtoka éppen az egyik vagy a másik királyi vármegyébe esett. Igaz ugyan, hogy e megyék ispánjainak, se a nemzetségek birtokaihoz, se személyükhöz semmi közük se volt, de mégis egy-egy ilyen megyében önmagától előbb-utóbb bizonyos területi összetartozásnak kellett kifejlődni. A vármegye ugyanis, habár csak királyi uradalom, mégis mint közigazgatási szerv is működött, *ispánja* pedig — bár eleintén pusztán a király eseléde — mégis csak a közhatalom képviselőjül volt tekintendő.

A királyi vármegye, a központi hatalom képviseletében, mindjárt két olyan dologban lett önálló bíróné, amelylyel időnkint a nemzetségek belső életébe is belényulhatott. Ilyen volt a király pénzének ügye t. i. a régi pénz időnkinti kicserélése az újjal; és az egyházi tized.

Az *ispánok* személyes tekintélye is gyarapodni kezdett, párhuzamosan a királyi hatalomnak, uradalmából merített gazdagságával s udvarának fényével. Az udvart kiszolgáló sokféle cselédből lassankint főúr, tiszte pedig országos méltósággá lőn. Ez a *hivatalnoki arisztokraczia* aztán, az udvari tisztségek és a vármegyék jövedelmeiből ugyancsak megszedte magát, s azonfelül temérdek birtokot is szerzett.

Mindezen hatások a nemzetségek zárt tömegeibe is a bomlás csiráját dobták. A talaj már úgyis elő volt készítve az által, hogy az örökös birtokosztályok a hatalmas nemzetségi közös birtoktesteket, a különféle ágak szerint, mindinkább eldarabolták.

A vagyonukban s hatalmukban megfogyatkozott nemzetségek irigykedve nézték a király fölseperedett udvari embereit, ispánjait, Megirigyelték könnyen szerzett jövedelmeiket, tekintélyüket, de talán mindenek fölött azt, hogy ezek, a királytól olyan birtokot kapnak adományba, amelylyel *szabadon* rendelkezhetnek, s amely nincsen — mint az övék — mozdulatlanul, a birtokközösség lánczaival megkötözve.

Elégedetlenségük kapóra jön a XII. században a központi hatalomnak s az annak birtokaért viaskodó ellenkirályok és hercegeknek. A nemzetségek előbbkelőit magukhoz ragadják e különböző pártok, kiknek e friss erőre szükségük van, de viszont ez által az eddig elzárkózó nemzetségek szintén a királyi udvar hatalmi körébe terelődnek. Ők is kezdik már törni magukat az udvari méltóságok s a busásan jövedelmező megyei ispánságok után. A korona jutalmai és birtokadományai révén, ők is megismerkednek az *egyéni tulajdon* előnyeivel.

Ezen új *birtokarisztokraczia* kifejlődésével aztán, lassankint, az ország összes ősi intézményei bomladozni és új formákat kezdenek magukra öltetni.

Az új arisztokraczia birtokszerzési vágya nőttön nő, s határt nem ismer. A királyok, rájuk lévén szorulva, ostromuknak sehogys tudtak ellentállani. Elkezdődött tehát a királyi vármegyékhez tartozó földek eladományozgatása, egyre rohamosabban s mindinkább nagyobb arányokban, úgy hogy alig egy század alatt, az óriási királyi uradalom mindenütt az országban merő foszlányokra szakadoztak.

Ezen áramlat sodrában, természetesen, a királyi vármegyékhez tartozó népek sorsa is kockára volt téve. Eddig, e különböző rendű, rangú és foglalkozású emberek személyes szabadságát és birtokjogát maga az a kötelék védelmezte meg, melylyel az illetők valamelyik vármegyéhez odaerősítve voltak. Most, hogy a vármegyék épségét maga a király kezdi megtámadni, egyszerre magukra hagyatva érzik magukat. Minden reményüket csak ebben a kötelékben látják s mindnyájan göresösen belékapaszkodnak. Vármegyéjük ügyeit teljesen a magukévá teszik, birtokait, jogait körömszakadtáig, nem egyszer a királyi rendeletek ellenére is, mindenki ellenében védelmezik.

Ebben a szakadatlan elkeseredett jogvédelemben születik meg az az új jogely, hogy a vármegyék voltaképen nem is a király uradalmi, hanem a korona, azaz az ország közjavát képezik, hogy tehát az azokon élő népek sorsa sem függhet merőben a király szeszélyétől, s hogy ők is az ország közszabadságának részesei.

Ezen eszmék hatása s az egyre nehezebb közös sors súlya alatt, a várnép, amely addig a legkülönbözőbb szabadságú és foglalkozású elemekből állott, lassankint mind jobban egymáshoz simul, összeverődik s egyik a másiknak érdekét teszi magáévá.

Daczára mindezeknek, az az összefüggés a vármegye és népe közt, a várbirtokok rohamos fogyása következtében, mindinkább meglazult, s ennek következtében az ezzel járó különféle kötelmek és foglalkozások is megapadtak, ott pedig, ahol még a megye székhelyét is, sőt olykor az egész vármegyét eladományozták, — örökre meg is szűntek.

Vége, a tatárjárás szörnyű katasztrófája, mely egy sereg várat s a várföldek nagy részét elpusztította, népét megtizedelte avagy széjjelszórta, — a királyi megyék jogrendjének összes alapjait megingatta. A lakatlanná vált várbirtokok eladományozása most már még könnyebbé lett, még inkább szaporította a kötelezettség s foglalkozás nélkül maradtak számát s ennek folytán a várnép megmaradt különböző elemeit még közelebb hozta egymáshoz, de már nem többé az elernyed, régi, lokális, várbeli kötelék által, hanem mint egy megszületendő új társadalmi osztály leendő tagjait.

Mert, mialatt ez történt, a honfoglaló *nemzetségek* külön világában is gyökeres változás ment végbe. Amióta ugyanis községeiből az *előkelő elem* kivált, vagyonban és tekintélyben egyre lejjebb, egy új társadalmi rend: a *köznemesség* színvonalára süllyedtek. A még gyakoribbá vált osztozkodás következtében, a nemzetségi közbirtokok elaprózódtak, sőt, a mi a legfontosabb, a nemzetségek tagjai közt, már a *vérokonság* érzete is elhomályosult, összetartozásukat egyedül a közösen mívelt föld kezdte képviselni.

Eddig, tagjaiknak egyéni szabadságát és birtokjogát, minden *oklevél nélkül*, maguk a nemzetségek tartották számon.

Most, hogy e közös élet általános bomlásnak indult, mindnyájuknak személyes szabadsága és vagyona egyszerre koczán forgott. A perek megsokasodtak, megdrágultak s olyan bonyolultakká váltak, hogy mind az *ősi szokásjog ereje*, mind a régi *nemzetségi békebírák* tudománya és tekintélye fogyatékosnak mutatkozott.

Minduntalan magához a királyhoz, az ő törvényéhez kellett fordulniok. De viszont éppen e perek felszaporodása, részint a miatt, hogy a felek tekintélye is alászállott, közvetlen bírájuk már nem lehetett többé a király, hanem csak az ő képe: a nádor vagy országbíró, sőt *bármelyik megyeispán*, akit *«ad hoc»* annak az ügynek elintézésével bízott meg a király. Sőt a nemzetségi közösség mind nagyobb hanyatlásával, még hathatósabb, közvetlenebb s olcsóbb jogvédelemre volt szükség. A nádornak megyéről megyére kellett utaznia az országban, hogy az előre kihirdetett közgyűléseken a megsértett jogrendet közvetlen hatalmával állítsa helyre. Másrészt a birtokviszonyok általános felfordulása miatt, már II. Endrétől kezdve, az udvarnak külön bírói bizottságokat kellett kiküldenie országszerte, akik minden egyes birtok jogcímét megvizsgálták, megítélték s arról *oklevelet* állítottak ki, mert azt, a vérokonsági érzet, vagy községi köztudat többé már nem pótolhatták.

A nemzetségi közösség válsága annak gazdasági alapjait is magával rántotta. Eddig ott a munkás erőt: a *rabszolgák* képviselték. De olyan társadalomban, ahol annak tagjai közt az összekötő kapesot nem a föld, hanem a vérokonság képezte, természetes, hogy a rabszolgák sem a röghöz, hanem csak személyhez, családhoz voltak kötve, minden önálló háztartás nélkül.

Amikor azonban az előkelőbbek nemzetségeiket odahagyták, rabszolgáikat is magukkal vivér, azokat, a királytól kapott birtokokon voltak kénytelenek megtelepíteni, részint, mert csak pusztá földet kaptak, részint mert azt, a virágzóbb királyi és egyházi gazdaságokból ítélve, sokkal jövedelmezőbbnek találták.

Akarva — nem akarva, ezt a példát kellett követniök a nemzetségek visszamaradt tagjainak is, annál inkább, mert szegényebbek lévén, az improduktív rabszolgatartás fényűzését még kevésbé engedhették meg maguknak.

Csakhogy az ily módon szabaddá tett rabszolgák fölötti hatalom — egy ősi jogelv szerint — azonnal a király s az ő képeben: a megyeispán hatáskörébe jutott. Mihelyt a rabszolga szabad emberré lett, szabadságát a közhatalom vette védelmébe, fölötté nem az ura, hanem a megyeispán bíraskodott.

Királyaink külön kiváltságlevelekkel (immunitások), az egyes egyházak népét, már előbb, kivették a megyeispán hatalma alól, s csakhamar a birtokarisztokraczia tagjait is részesíteni kezdték e kiváltságban.

A köznemeseken azonban senki sem segíthetett. Pedig, mivel gazdaságuk alapját mindinkább a letelepített rabszolgák kezdték képezni, a földesúri hatalom hiányát napról-napra súlyosabban kellett érezniök.

A megyeispánok illetékessége tehát, habár közvetve, de a legérzékenyebb ponton, a köznemesekre is át kezdett terjedni, úgyhogy viszont ezeknek is, a királyi megyéhez mindinkább közeledni állott érdekükben.

A külön *nemesi és vármegyei* területek közti válaszfalak tehát immár megdőlni készülnek. Hiszen már régóta a nemzetségekből kiválasztott főurak állnak a királyi megyék élén. A köznemesség se átalhatja többé ügyeit önnönvére elé vinni. Nemesi szabadságuk csorbát amiatt már nem szenvedhet, úgyis önként járulnak hozzá vagy az ő képehez, mintegy békebírájukhoz. A hadba is már az ispán viszi a nemeseket, csak úgy, mint megyéje királyi népét.

Az országszerte utazó országos bírák szintén, nem csupán a nemesek, hanem a várnépek fölött is ítélkeznek, legtöbbször ugyanabból a törvényszékből és az ilyen alkalommal, az egész megyéből összesereglett nemesség és várnép együttes jelenlétében.

Lassankint tehát nemcsak a kétféle terület, hanem az emberek közti különbségek is: vagyon, tekintély, illetékesség s kötelezettség tekintetében enyészni kezdenek.

Hozzájárult ezekhez az is, hogy a *várjobbágyok*, a kik megyéjüket úgyis mindig kétségtelen nemesi szabadsággal szolgálták s birtokaikkal szabadon rendelkeztek, — külsőleg is iparkodnak a köznemességhez közeledni, például külön nemes-

leveleket kérnek ki maguknak, nemzetségeiket ők is emlegetik, gazdaságukat úgy rendezik be, mint a nemesek stb. A várszolgák teherösebbjei pedig, legalább a *várjobbágyi rang* elérésére törekcszenek, ami most már sokkal könnyebben megy, mert e rang osztogatása a megyeispánok hatáskörébe ment át. A szegényebb várszolgákból viszont, akiknek, úgy szólván, lábuk alól szedte el a földet a király, az *ipart* űző elem a szintén éppen akkor fejlődő *városokba* vonult. Csakis a földhöz ragadt vagy az a nélkül maradt, legszegényebb elem lesz *parasztá*, de még mindig személyének teljes szabadságával s csak később keres magának földesurat, hogy azután ennek következtében előbb-utóbb, valóságos, röghöz kötött parasztá súlyedjen.

Mialatt így a várnépből a kisebb szabadságú elemek kiválni kezdenek, mindinkább kevesebb akadálya marad fenn annak, hogy a várnépből s a nemzetségekből alakult *köznemesség*: közös érdekeinek tálatára ébredjen.

A közállapotok e közben úgyis olyan fenyegető fordulatot vettek, hogy egyszerre a legelőtehezőbb érdekek forogtak kockán. A meggazdagodott birtokarisztokraczia félreérthetetlen oligarchikus hajlamokat árult el.

Ekkor kezdenek épülni először a *hegyi várak* országszerte, a legkietlenebb helyeken, s szinte megközelíthetetlen magasságban. Igaz ugyan, hogy e várak, gazdaságilag az országnak rendkívüli hasznót hajtottak. Mentül kietlenebb helyre építették ugyanis az ilyen várat, annál szükségesebb volt, hogy élelmezését s a kellő munkaerőt állandóan biztosítsák. E várak körül tehát mindenütt, ős erdők helyén, szántóföldek, népes községek létesültek, s így az országnak csaknem minden lakatlan vidéke rohamosan benépesülni kezdett.

A várurakat azonban erre, nem kultúrczélók indították, hanem hogy hatalmukat mindenkivel szemben annál nyomatékosabban éreztessék. Rablóváraikból, féktelen erőszakkal, porba tiportak minden jogot és igazságot. Csakhamar minden vidéknek támadt ilyen arisztokrata vára, ilyen sanyargatója, akik nemcsak a közzabadságot és közbiztonságot tették kétségessé, hanem immár az erkölcsöket is készültek megmérgezni. A hatalmuktól rettegő köznemesek már is melléjük kezdték

állani, kik mint valóságos hűbérurak vették őket pártfogásukba, hogy aztán velük együtt sanyargassák a föld népét.

Ebben a válságos helyzetben a köznemesség öntudatra ébredt, országszerte szervezkedett, részt követelt a királyi megye kormányzatában, sőt, mivel a központi hatalom távol székelt, s több helyen maga a megyeispán is oligarcha volt, el kezdett maga tenni igazságot, a saját *választott* bírálóival.

Deák Ferencz megyéje: Zala volt az első, amely 1232-ben a lépést megtette, midőn egy hatalmaskodási perben ítéletet mondott s köznemesei azt, mint »a királynak a Zala-folyón innen és túl lakozó összes szolgálói« végre is hajtották.

A tatárjárás után még határozottabban lépnek föl a törekvések a *megyei önkormányzat* felé. Ha egy-egy megyében az ország nádora igazságot szolgáltatni megjelent, az ő bírótársait, úgyszintén a birtokjogokat vizsgáló bíróságokét is, most már a köznemesség *választotta* a maga kebeléből.

A királyi hatalom, mely az oligarchákért fosztatta ki magát birtokaiból, most, hogy azok hatalma magát a trónt is veszélyeztetni kezdi, minden alkalmat megragad, hogy a köznemességet megerősítse s önkormányzati törekvéseiben előmozdítsa. A köznemest úgy kezdi tekinteni, mint udvara hűséges belső szolgáját. A birtokba iktatások s más közügyek elintézéséhez már nem az udvarból küldi ki emberét, hanem valamely köznemest biz meg vele az illető megyéből. Rendeleteit nem a megyeispánhoz, hanem a vármegye közönségéhez intézi, a jelentéseket is ugyanaz küldi hozzá.

A XIII. század hatvanas éveitől kezdve, hol az egyik, hol a másik vármegyében fel-feltűnedeznek a *köznemességnek*, azaz a *király szolgáinak* állandó, rendes bírái: röviden a *szolgabírák*: az ősi nemzetségi békebírák egyenes utódai. Az ő megjelenésük jelzi mindenütt az *önkormányzat* elvének diadalát az illető vármegyében. Mert a vármegyei *igazságszolgáltatás* és *közigazgatás* összes gondja ezentúl a szolgabírák kezébe van létéve. Ők az egyedüli *független* elem a megyei kormányzatban. A köznemesek választják őket, mint azelőtt a nemzetségi békebírákat és éppen, miként az ezek, úgy a szolgabírák ítéleteinek is, eleinte csak *önként* vetik magukat alá.

A megyeispán *főispánná* válik, a régi *udvarbíróból alispán* lesz, aki egyszerűen a főispánnak (gyakran nem is nemes) szolgálja, megbízottja; ő csak elnököl a megyei törvényszéken, szavazata csak akkor van, ha a bírák nem tudnak megegyezni. Olyan megyében pedig, ahol még fennmaradt valami várföld vagy várjövodelem (p. vám, vásár, pénzváltás, halászhát, erdei jövodelemek), annak kezelésére ügyel föl, s erre megfelelő személyzetet tart fenn a régi várnépből.

Egy szóval a királyi vármegye külső formái változást nem szenvedtek. Sőt eleinte, még a választott szolgabírákat is a király erősíti meg, mint hatalma képviselőit.

A főszűl azonban most már ezentúl az *önkormányzat* s annak *függetlenségén* nyugszik. Ennek biztosítására szolgált, egész a legújabb korig, az az elv: hogy szolgabírónak csak *köznemest* szabad választani, aki viszont a megbízatást bírság terhe alatt tartozzék elfogadni. Eleinte a *megyei székhelyeket* is folyton változtatják, s az a legritkább eset, hogy a régi királyi vármegye székhelyén, vagy egyebütt, a hol őket akár a központi hatalom, akár valami főúr befolyásolhatná, gyűljenek össze. Gyűléseikben pedig, még soká *nemes* és *nem nemes* egyaránt jelenik meg, sőt néhol a szolgabírák választásában is résztvesz, mert még akkor a kisebb szabadságú várszolgák, a *szabad parasztok* is, egyenlő jogú tagjai a vármegyének. Csak később, mikor az Anjouk alatt a földesuraság már megszilárdul, s minden nemes, tekintet nélkül szabadsága eredetére, teljesen egyenlő jogúvá válik s az »una et eadem nobilitas« rendje áll elő, akkor homályosul el végleg a régi királyi megye képe, akkor lesz csak a vármegye kizárólag a *nemesek közönségéről*.

II.

Így épült meg az ország közszabadságának legerősebb vára, Európa legrégebb politikai intézménye: a *magyar vármegye*.

A megalkotásában résztvett földrajzi és társadalmi tényezőknek helyenkinti különbözősége miatt azonban, nem egy-

szerre, hanem majdnem mindenütt, különböző időben és körülmények közt jött létre. Ott például, ahol régebbi idő óta laktak nemesek, ahol számuk túlnyomóbb vala, ahol több volt a kisbirtok, ahol nemesség és várnép hamarabb vegyültek össze, ahol az oligarchia nyomása a legérzékenyebb volt stb., stb. — ott az *önkormányzati szellem* is hamarabb fejlődött ki, míg végre III. Endre király 1291. s még inkább 1298-iki törvénye alapján, az önkormányzatú vármegye *országszerte* szerveződött.

E törvények a már meglévő állapotot csak szentesítették. Mert megyei önkormányzatunk erős törzse önnön erejéből hajtott ki s mint minden életrevaló intézmény: a különböző társadalmi erők kemény tusájából állott elő.

Vegyük elő most már az országnak azon részeit, ahol az önkormányzat kifejlődésénél más *eredetű*, más *természetű* társadalmi erők működtek közre. Mert, ha sikerül kimutatnom, hogy azoknak mívoltához képest, a megyei önkormányzat is másként, más alakban jött létre, ez az eredmény egyúttal eddigi fejtegetéseim igazságának is próbáját fogja képezni.

Erdélyről és Szlavóniáról (t. i. Zágráb, Körös, Varasd és Verőce megyék) van szó. Szent István vármegyei megvoltak itt is, szakasztott olyan szervezettel, mint az anyaországban. De ezzel szemben a különbség ennél is régebbre, politikai életük gyökeréig vezethető vissza.

A különbség abban rejlett, hogy a *honfoglaló nemzet* csupán az anyaországot *szállotta* meg, míg viszont *Erdély* csak a királyság *hódítmánya*,¹⁾ *Szlavónia* pedig a királyság *telepítvénye* vala.

Mi következett ebből? Az, hogy Erdély és Szlavónia merőben *királyi birtokká* lön. Az, hogy míg az anyaországban a honfoglaló nemzetségekből idővel egy nagy birtokarisztokraczia s egy hatalmas független köznemesség fejlődhetett ki, addig Erdélyben és Szlavóniában a király népéből, éppen

¹⁾ Az újabb kutatások is mindinkább ezt hangsúlyozzák. A bennszülött arisztokraczia s a nemzetségi monostorok hiánya Erdélyben és a többi elősorolt tények is mind a mellett szólnak. A leghatalmasabb érv azonban magának Erdélynek az anyaországgal szemben elfoglalt *külföldisége*, a legrégebbi időktől a legújabb korig, amit azok a történetírók, kik Erdélyt is Árpád által foglaltatják el, semmivel sem tudnak megmagyarázni.

ezért, bennszülött arisztokraczia sohasem állhatott elő, köznemessége pedig a koronával szemben továbbra is függő helyzetben maradt.

Azok az arisztokrata-családok, melyeknek tagjaival e két országrészben találkozunk, valamennyien az anyaországból (Szlavóniába pedig részben az ősi Horvátországból, ahol t. i. az egykor önálló politikai élet s fejedelmi udvar hatása alatt, nemzetségeiből szintén arisztokraczia vált ki) szakadtak oda. Ezek ugyanis, mintán már az anyaország királyi megyéiből mindent fölemésztettek, mohó birtokszerzési vágyukban ezen, még érintetlen országrészekre vetették magukat.

Az itt szerzett arisztokrata-birtokok *mind* a király *adományából* származtak, ők tehát a vármegyei népekkel, birtokaik pedig ezek birtokaival sehol *össze nem elegyedhettek*, s éppen ezért, például ide, a birtokjogok vizsgálatára, külön bírói bizottságokat kiküldeni soha sem volt szükség.

Ha egy-két század múlva — amint ez Erdélyben meg is történt — ezen arisztokrata-birtokok egy része lassankint el is darabolódhatott, s tulajdonosaik ez által a köznemesek színvonalára süllyedtek, *ez már csak az önkormányzat megalkulása után* ment végbe.

Ez az arisztokraczia, az önkormányzat létrejöttében, még mint támadó fél sem szolgálhatott eszközül, mert oligarchikus törekvésekre nem igen vetemedhetett. Szlavóniában a *bán* Erdélyben a *vajda* volt az oligarcha, s egyik se igen tűrt meg más urat maga mellett. Mivel ugyanis az alattuk álló királyi vármegyéket az eladományozások csak *később* kezdték ki, s így a megyék birtoka és népe *nagyonb épségben* maradt meg, az ő hatalmuk is *terjedelmesebb* területre s *egységesebb* társadalomra támaszkodott.

De sőt, ezt a terjedelmet és egységet, tulajdonképen az eladományozások se tudták megrontani. Az arisztokraták itt már oly későn jutottak a várföldek birtokába, hogy az ezeken felszaporodott *közterheket és szolgáltatásokat* még a királyi adomány ereje se volt képes elenyésztetni. Szlavóniában a *nyestbőradót*, Erdélyben az úgynevezett *fertő-pénz-adót* mindenki: akár nemes, akár paraszt, köteles volt *birtoka* után megfizetni. Ott a *bán*, itt a *vajda* bárkinél is *megszállhatott*,

teljes ellátásuk mindig az illető *birtokot* terhelte és végül az eladományozott birtokon élők fölött, daczára, hogy magán földesurat kaptak, továbbra is az *illető vármegyei hatóság* bíraskodott. Sok-sok évtizednek kellett elmúlnia, míg az Anjouk alatt, ezek az arisztokrata birtokok mind e terhektől megszabadulhattak s a *saját* jobbágyaik fölötti bíraskodás jogát elnyerhették.

Mind a két országrészben tehát a *királyi vármegyék*nél maradt meg továbbra is a súlypont. Ezért itt a vármegyék népe se zuhlhetett el, ellenkezőleg osztatlanabb tekintélyben részesült. A *várjobbágy* teljesebb joggal élvezhette nemesi szabadságát, s mikor az anyaországban a nemzetségekből származó köznemesség rendje megszilárdul, ezen eszmék befolyása alatt, itt, a várjobbágyokat már általánosan *nemes* embereknek tekintették. Várjobbágyi tisztüket, mely nekik már kevésbbé volt inyükre, a nyomukba tóduló várszolgák foglalták el, kik az ezzel járó jövedelmekre inkább rá voltak szorulva. A várszolgák terhesebb kötelezettségei pedig a köztük lévő szegényebb rétegen maradtak.

A *köznemesei rend* tehát, e két országrészben csupán magának a *várnépnek jobb módú elemeiből* vállhatott ki. Szlavóniának és Erdélynek köznemessége, természetesen szintén vágyódott *önkormányzati szabadsága* után. Arról azonban, hogy most már azt, mint az anyaországban történt, *megyéről-megyére*, külön-külön vívja ki, — itt szó sem lehetett. Erre egymagukban kevésbbé függetlenek, sokkal gyengébbek voltak, a köztük szórványosan élő *arisztokratáknak* pedig, törekvéseik, helyi érdekeik iránt nem igen volt érzékük, különben is melyiküknek jutott volna eszébe, a megyei önkormányzati eszméért, a *bán* vagy a *vajda* félelmetes hatalmával szállani szembe. Az ilyesmi csakis az ő kegyelmükből, általuk valósulhatott meg.

Egyébiránt a kérdés nem is így volt felállítva.

A megyei önkormányzat eszméje itt tulajdonképen csak mellékes járuléka volt egy sokkal nagyobb dolognak: a *tartományi önkormányzat* eszméjének, a melynek megvalósítására és megszilárdítására a *bánok* és a *vajdák* úgyis, a saját érdekeikben, mindent elkövettek.

Nem elégedtek meg azokkal az előnyökkel, amiket a rájuk bízott terület földrajzi és társadalmi helyzete önként

nyújtott, hanem magukat és területüket, az ügyis meggyengült központi hatalom alól, minél inkább önállósítani törekedtek. Így például, miután az anyaországban a nádorok már régóta szoktak, egy vagy több megyében általános gyűléseket tartani s azokon igazságot szolgáltatni, és ez a szokás, főleg a királyi hercegek uralma alatt, e tartományokban is meghonosult, az oligarcha *bánok* és *vajdák* e bírói gyűléseket valóságos *tartományi gyűlések*ké változtatták.

Ezek a gyűlések váltak azután a *báni* és *vajdai hatalom* legbővebb forrásává és őket szinte *fejedelmi* joghatóság birtokába juttatták. Annak következtében ugyanis, hogy e gyűléseken az illető tartomány *egész* lakossága, *bírság terhe* alatt megjelent, hogy ott a bíraskodásban okvetlenül a *tartományi szokásjog* jutott érvényre, s hogy végül a tartomány összes *közügyeit* is odavitték, itt az anyaországgal szemben, egy külön jogi és politikai egységnek kellett kifejlődnie. A különböző elemekben bizonyos rendi tagozódás, a különböző intézményekben bizonyos szervezeti egyöntetűség, szóval valóságos *tartományi önkormányzat* állott elő.

Mihelyt tehát a tartományi önkormányzat megszilárdult, annak további kiépítése az egyes megyékben már csak mint egyszerű természetes folyomány tűnhetett föl.

Egy ilyen tartományi gyűlésen jelentek meg 1273-ban a *bán* színe előtt (Kukuljević: Jura Regni Croatiae II. 3.) Szlavónia összes várnemesi és várjobbágyai, hogy tőle megyei önkormányzati szabadságuk megadását kérik, amibe a bán készséggel belé is egyezett. Meghatározta Szlavónia köznemeseinek politikai jogait s kötelmeit és megszabta a megyei igazgatszolgáltatás és közigazgatás rendjét.

A legnevezetesebb tétel azonban az, hogy a *megyei bírákat* és *esküdteket*, nem mint az anyaországban, az illető vármegye közönsége, — hanem az egész *tartomány rendei* (*regnum*) *választják* meg az egyes megyék részére. A másik eltérés az anyaországtól pedig az, hogy míg ott, az önkormányzat ellátására, a vármegye közönsége: *tizenkét nemes*t választott, akikből: *négy* mint *szolgabíró* és *hat* mint *esküdt* működött; — itt, a tartomány rendei minden megyére csak félannyit: *hat*

nemest és pedig négy várnemest és 2 várjobbágyot választottak, kimondván, hogy belőlük, az ítéletek hozatalánál, az ispán mellett mindenkor 3 vagy 2 tagnak kell jelen lennie.

Erdély megyei önkormányzatáról ilyen magna charta még eddig nem került elő, de kétségtelen, hogy az, teljesen ugyanazon a módon, ugyanabban a formában keletkezett, mint Szlavóniában.¹⁾ Ennek legelső emléke Erdélyben 1288-ból (*Deutsch és Firnhaber: Urkundenbuch* 144. l.) származik. László erdélyi alvajdának kolozsmegyei birtokokról szóló ítéletlevele ez, melyben a kolozsi alispánnal kívül, bírótársaiul három kolozsmegyei nemes van megnevezve, akiket bírónak — úgy mond — »Erdély országa rendelt ki«. A kolozsmegyei autonóm tisztikarnak ezen okleveléből tehát kitűnik: hogy Erdélyben is a megyei önkormányzatot a tartományi önkormányzat hozta létre, hogy tisztviselőit, minden megyéhez, az erdélyi tartományi gyűléseken, az ország rendei választották, és pedig itt is csak hat-hat tisztviselőt, kikből 2 mint szolgabíró, 4 pedig mint esküdt működött, s hogy közülük bizonyára itt is 4 nemes 2 pedig várjobbágy volt, valamennyien a régi királyi megyéből. Míg tehát az anyaországban állandóan négy, az erdélyi hét vármegyében, egész az újabb korig, mindig csak két szolgabíró szerepelt. Mikor szűntek meg őket az ország rendei választani, s mióta választják már maguk a vármegyék, nem tudjuk, de az egész XIV. század folyamán még mindig azt látjuk, hogy a tartományi gyűléseken a vajda bírótársait

¹⁾ De a párhuzam a két tartomány közt csak eddig terjed. Az ellenségnak a XIV. század folyamán inkább kitett Szlavóniában sokkalta több vár épült, mint Erdélyben, s mivel a középkorban: a várak birtoka volt a legbecsesebb, a szlavón várak lassankint a legelőkelőbb főurak birtokába jutottak. Erdélyben a királyi várak hadászati fontosságukat teljesen elvesztették, mert az ország védelme egy külön nép faj: a szerkelység feladatává lőn, s így a várnép teljesen beolvadt az arisztokrata családok törvényeiből származott köznemességbe. Szlavóniában ellenkezőleg, a várak védelme továbbra is nélkülözhetetlen lévén, a várnemesek és várjobbágyok kasztját minden áron főrn kellett tartani. A köznemességbe tehát ezek teljesen sohasem vegyülhettek el, mert még ha a vár más főur kezébe került, akkor is ahhoz maradtak kötve tovább, mint nemes predialisták. Szlavóniában ily módon népes, erőteljes s egységes köznemesség, mint Magyarországon vagy Erdélyben, létre nem jöhetett.

állandóan a hét vármegye szolgabírái képezik, sőt, ami hallatlan, egy olyan oklevelet is (1348-ból Orsz. Levéltár. Dl. 30647.) ismerünk, amelyet egy ilyen tartományi gyűlésen a hét vármegye szolgabírái közösen, *testületileg* állítottak ki.

Ezek a gyűlésezések — bár csak igazságot voltak hivatva szolgáltatni s a megyei törvényszékek is minden fontosabb pert ide főlebbeztek, sőt az Anjouk alatt újra megszilárdult királyi hatalom nem is engedett meg mást — mégis tovább se szűntek meg, főleg válságos időkben, Erdély és Szlavónia tartományi jellegét minduntalan erősíteni s élére állítani.

Az az eredendő ok tehát, hogy itt a honfoglaló nemzet meg nem szállott, kitörölhetetlen nyomot vágott e tartományok életében. A különböző eredet más társadalmi erőket, ezek ismét más önkormányzatot hoztak létre, annak tehát másképp is kellett funkcionálnia, mint az anyaországban. Innen van az is, hogy a tartományi megyék *közjogi* szerepre sohasem emelkedhettek, mert mire például Erdély független állammá lesz, az összes ügyeket ott az országgyűlések intézik, míg a megyék csakis mint *végrehajtó közegek* működnek, mialatt viszont a magyarországi vármegyék, mint az alkotmány erős bástyái, diadallal viaskodhatnak a nemzet szabadságáért.